

मकवानपुर राज्य

—डा. राजाराम सुवेदी

नेपाल अधिराज्यको नारायणी अञ्चलमा पर्ने मकवानपुर जिल्ला एक ऐतिहासिक महत्त्वले भरिपूर्ण क्षेत्र हो । नेपालको एकीकरण पूर्व मकवानपुर एउटा स्वतन्त्र र प्रख्यात सेन राज्यका रूपमा चिनिन्थ्यो । बडामहाराज श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको राज्यकालमा त्यो सेन राज्य वृहत नेपालको अङ्ग बनेको हो । त्यसपूर्व कर्णाली प्रश्रवण क्षेत्रका बाइसी, गण्डकी प्रश्रवण क्षेत्रका चौबीसी भै मकवानपुर पनि पूर्वका तीनवटा सेन राज्यमध्ये एउटामा पर्थ्यो । पूर्वका तीनवटा सेन राजाहरूले स्थापना गरेका राज्यहरूमध्ये मकवानपुर राज्य पुरानो हो । सेन राजाहरूको शासन पूर्वकालीन इतिहासबारे हामीलाई आंशिक मात्र जानकारी प्राप्त भएको छ ।

मकवानपुरको प्रागऐतिहासिक उल्लेख स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्ड अध्याय ३८ मा गरिएको छ । त्यसको ८२ श्लोकमा सप्तगण्डकी र सप्तकोशीको उत्पत्ति कथा उल्लेख छ ।^१ आर्य सनातन ग्रन्थहरूमा कौशिकी र गण्डकी विषद वर्णन पाइन्छ । यसरी विचार गर्दा यो क्षेत्र आर्यहरूको तपोभूमि सिद्ध हुन्छ । यहाँका दोभान, त्रिवेणी, चौवेणीहरूमा सिद्धजनहरूले कुटिया रचाई वृद्धावस्थामा तपस्या गरी ब्रह्मनालमा पुग्दथे । त्यसका प्रशस्त स्रोत र प्रमाणहरू

पुराणमा यत्रतत्र उल्लेखित छन् ।^२ महाभारतको युद्धपूर्व आर्यजाति कौशिकी र गण्डकी क्षेत्र अन्तर्वेदीमा तापस जीवन बिताउँथे । त्यसको आधार स्वरूप यहाँका संस्कृतमूलक नामकरणबाट पनि जानकारी हुन्छ । मकवानपुर क्षेत्रमा पालकालीन शासनको पुष्टी गर्ने प्रत्यक्ष आधार प्राप्त नभए पनि त्यो साम्राज्यको कला र अन्य प्रभाव परेको जानकारी पाइन्छ । पालवंशीय बंगालका राजाहरू शक्तिशाली र कलासाधक पनि हुनाले र समृद्ध राज्य निर्माण गरेका हुनाले युद्धकला, व्यूहकला, दूर्ग र प्रशासनको विकास भएको पाइन्छ । त्यसको प्रभाव वरपरका क्षेत्रमा पनि पर्न जानु स्वभाविकै हुन्छ । मकवानपुर पनि त्यसबाट अछुत थियो भन्न मिल्दैन ।^३

लिच्छवि शासनको पतनपछि नेपाल मण्डलको शासन चलेको समयमा मकवानपुर क्षेत्रलाई फत्तपिड विषयले नियन्त्रण गर्दथ्यो । तर धनवज्र वज्राचार्यले पन्नग विषयले मकवानपुरलाई जनाउने उल्लेख गरे पनि त्यो कुरा भूगोलीय दृष्टिबाट मिल्ने देखिएको छैन ।^४ लिच्छविकालमा मकवानपुर क्षेत्र पूर्णतः केन्द्र शासनभित्र पर्ने कुरा टिष्टुड पालुङमा प्राप्त लिच्छविकालीन अभिलेखहरूले पुष्टी गरेका छन् ।^५

मकवानपुरमा सेन वंशीय राजाहरूले शासन गरेको प्रमाणित भएपछि त्यसको वर्णन पूर्व सेनको अर्थ खुलस्त पार्नु पर्ने हुन्छ । सेन शब्द श्रेणिकको पर्याय मानिने र श्रेणिकहरू चोल राजाका भारदारका रूपमा प्रख्यात भएको थाहा हुन्छ । उनै श्रेणिकहरू नै पछि गएर सेन भए भन्ने कुरा सार्वजनिक भइसकेको छ । दक्षिणका चोलवंशीय राजाहरू शक्तिशाली हुँदासम्म श्रेणिकहरू भारदारकारूपमा रहीरहे । चोलहरूको शक्ति घटेको मौकामा श्रेणिकहरू सामन्तकारूपमा व्यवहार गर्न थालिए । चोल राजाहरूले कलिङ्गमाथि विजय गर्दा ती सामन्त श्रेणिकहरू पनि चोलहरूसंगै युद्धमा सहभागी भई उत्तरतिर प्रवेश गरेका थिए । त्यसरी दक्षिणका स्थानीय सामन्तकारूपमा रहेर पनि उत्तरतिर पसेपछि, उनीहरूको खानदान बढेकोले शासककारूपमा व्यवहार गर्न थालिए । त्यस्तै क्रमले शताब्दिपछि पूर्णतः राजाकै रूपमा व्यवहार भई श्रेणिकबाट सेन भन्न थालिए । वि.सं १२५८ मा मुसलमानहरूले कलिङ्गको उत्तरी भागमा आक्रमण गरी सेनहरूलाई पराजित गरे । त्यसरी हारेका सेनहरू ज्यानको माया हुनेहरू पूर्व बंगालतिर लागेर त्यतैतिर बसोबास गर्थे । तर त्यहाँ पनि मुसलमानले आततायी वातावरण ल्याई दिँदा युद्धमा बचेकाहरू आफ्ना दलबलसाथ उत्तरी पहाडतिर पसी सुरक्षा भएको ठाउँ हेरी बसोबास गरे । त्यसै क्रममा उनीहरूले मकवानपुरको गढी पनि निर्माण गरे । त्यसैकालमा हरिहरपुर, सिंधुली, उदयपुर, हतूवा, चौदण्डी, विजयपुर, चतरा जस्ता ठाउँमा पाँजिएका सेनहरूले गढी स्थापना गरे भने पछिकाले त्यस्ता ठाउँलाई समृद्ध पारे ।^{१४}

माथिका कुरामाथि विचार गर्दा बंगाल क्षेत्रका सेनहरू विक्रमको बाह्रौं शताब्दीताका मोरङदेखि मकवानपुरको तलहट्टी हुँदै पहाडतिर प्रवेश गरेको देखिन्छ । उनीहरूले त्यतातिर त्यसबेला राज्यको जगेर्ना गर्न सकेको बुझिँदैन । त्यतातिर राज्यको स्थापना वि.सं. १४२१ मा पूर्वी नेपालको मोरङ क्षेत्रमा साडला इड नामक राजाले कामरूपबाट (असाम) दलबलसाथ आएर राज्य स्थापना गरे । उनी कुचविहारका कोचघरानाका सनातन धर्मावलम्बी

राजा थिए । उनका छोरा पुङ्गला इडलाई अमर राया नामले चिनिन थाल्यो । त्यसपछि क्रमशः कीर्तिनारायण राया, अपनारायण राया, जोरनारायण राया, इडिनारायण राया र विजयनारायण राया गरी, ७ पुस्तातकका राजाले वि.सं. १६६६ सम्म राज्य गरेको प्रमाणित हुन्छ ।^{१५} पूर्वी नेपाल पहाड फेदाप धुमका मुखियाहरूलाई सुब्बा भनिने र उनीहरूले मुख्यौली वा हुकुमी शासन चलाउँथे । त्यस समयमा काठमाडौं उपत्यकामा पुरूषार्थी राजा यक्ष मल्लले शासन गरिरहेका थिए । उनी भन्दा पहिल्यै मोरङमा साडलाइडको राज्य स्थापना भइसकेको थियो । साडलाइडले पूर्वी पहाडमा शासन गर्न थालेदेखि किरातहरूलाई खास धक्का परेको थिएन । किनभने किरातहरू पनि कामरूप राम्ररी जान्दथे । किरातहरूको ल्हासा गोत्र र काशी गोत्रले ती दुई प्रख्यात ठाउँसंग दीर्घकालीन सम्बन्ध रहेको स्वतः भन्न सकिन्छ । हिमाली घाँटीको पत्तो लाग्नु पूर्व गिल्गित, अस्काईचिन, काराकुरम, हिन्दूकुशको फेरो मारी खैवरघाँटी तरेर कन्धहार (गान्धार) हुँदै, सिन्ध काश्मीर, पञ्जाव, जालन्धर, लखनउ, बस्ती गोरखपुर काशी हुँदै किरातहरू कामरूप परेका र त्यताबाट केही परिवार पूर्वी पहाड पसेको कुरालाई उपर्युक्त गोत्रले सकेत गरेको देखिन्छ । त्यो सबै उहापोह बुद्ध जन्मपूर्व भएको थियो । पूर्वी पहाडमा पसेका किरातहरूले बुद्ध धर्म अङ्गीकार नगरी मुन्धुम शास्त्रका आधारमा दन्तकाली, याशोकेदेवी, सिंहबाहिनी, बुढासुब्बा, पारूहाड, रक्तकाली, चण्डी, उग्रचण्डी, थोडलुड = ब्रह्मा, खावालुड-विष्णु, श्रीलुड = शिव, पारूहाड = पार्वतीको स्थापना गरी पूजा परम्परा संचालन गरेका अद्यापि कायम रहेका छन् । विजयनारायण रायाले किरातहरूको मद्दतबाट विजयपुर गढी बनाउन लगाएका थिए । हाल त्यसलाई भतावुङ्गे राजाको दरबार भनिन्छ । त्यसै विजयपुर गढीको नाउँबाट राज्यकै नाउँ विजयपुर रहन गयो । यता पाल्पा र मकवानपुर क्षेत्रमा राजा मुकुन्द सेनले पनि पूर्वतिर राज्य विस्तार गर्दै थिए ।^{१६}

मकवानपुरको नामकरण

पाल्पाका राजा मुकुन्द सेन प्रथम (वि.सं. १५७५-

१६१०) ले आफ्नो राज्य पूर्वमा दूधकोशीसम्म विस्तार गरेपछि पश्चिम गुल्मीदेखि कोशीसम्म फैलिएको हुँदा त्यस राज्यको बीच भागमा पर्ने मकवानपुरलाई मुकुन्दपुर नामकरण गरी त्यसैलाई आफ्नो राजमुकाम गराई राजधानी घोषित गरेका थिए । तर त्यो कुरा प्राप्त स्रोतले पुष्टी गरेका छैनन् । मकवानपुरलाई उनका छोरा लोहाङ्ग सेनले मकवानपुरमाथि विजय गरेको कुरा जानकारी हुन्छ ।^१ त्यसै अभियानमा मुकुन्द सेन पनि साथै थिए र नारायणी नदी नवलपुर गैँडाकोटबाट तरी मकवानपुरको भावर प्रदेश कब्जा गरी बढियानालादेखि कमला नदी बीचमा पर्ने तलहट्टीलाई पनि अधिकार गरेका थिए । त्यसो गर्दा पाल्पाको सीमाना विजयपुर राज्यसंग जोडियो । त्यतिबेलासम्म मुकुन्द सेन जोगी नभई सशक्त शासक हुनाले मकवानपुर क्षेत्र रमणीय लागेकोले एउटा बस्ती वा पुर निर्माण गरी त्यस बस्तीलाई मुकुन्दपुर नामकरण गरी मकवानपुर नामबाट पछि प्रख्यात भएको कुरा इतिहास सम्मत लाग्दछ । वि.सं. १६०५, पछिका ५ वर्षको अन्तरालमा मुकुन्द सेनले पाल्पा राज्यको पूर्वसीमानाको व्यापक विस्तार गरेको देखिन्छ । त्यसै समयमा लोहाङ्ग सेनले विजयपुर राज्यमाथि विजय गरेको देखिन्छ । तर विजयपुरका अन्तिम राजा विजयनारायणको राज्यकाल १६४६-१६६६ वि.सं सम्म रहेको देखिनाले त्यो क्रम बारे टुङ्गो गर्नु पर्ने स्थिति छ । राजा मुकुन्द सेनसंग उनका कान्छा छोरा लोहाङ्ग सेन पूर्वी विजय अभियानमा आएको कुरा स्पष्ट भएको छ ।^{१०} त्यसै क्रममा मकवानपुर पहिले दखल भएको थियो भने अझ पूर्वतिर अलि पछि । राजा मुकुन्द सेनले आफ्नो विस्तृत राज्य पश्चिमदेखि पूर्वतर्फका जंगल फडानी गरी बसोबास गराउने क्रममा ठाउँ ठाउँमा मानवीय बस्तीहरू बसालेका थिए । रापती नदीदेखि पूर्व र हेटौँडादेखि उत्तरी क्षेत्रमा पर्ने पहाडी भागमा एउटा नगर या पुर बसाले र त्यसको नाम आफ्नै नामबाट मुकुन्दपुर नामकरण गरे । त्यसै आधारबाट सो ठाउँलाई पछि मकवानपुर भन्न थालियो । मुकुन्दसेनका वंशजलाई मुकुवानी वा मकवानी पनि भन्न थालिएको थाहा पाइन्छ ।^{११}

राजा लोहाङ्ग सेन: (१६१०-१६४२ वि.सं.)

पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनले आफ्नो उत्तरार्द्ध जीवन

राजर्षीको रूपमा बिताउन थाले । उनले रिडी, देवघाट, बराह क्षेत्र, हरिहर क्षेत्र जस्ता प्राचीन धार्मिक क्षेत्रहरूमा बस्दै तपस्या गर्दै हिंड्ने गर्न थाले । आफू त्यसरी भक्ति भावमा लाग्दा उनले आर्जन गरेको विशाल राज्य उनैका जेठा छोरा माणिक सेन पाल्पा, माहिला विनायक सेन वुटवल, साहिँला भृंगी सेन तनहुँमा कान्छा छोरा लोहाङ्ग सेन मकवानपुरमा, नाति राम सेन रिसिडमा, कुवेर सेन राजपुरमा, खड्ग सेन मदरियामा राजा बनाइएका थिए ।

राजा लोहाङ्ग सेन पुरूषार्थी थिए । आफ्नो बाबुको मृत्युपछि वि.सं १६१० सम्ममा उनी कोशी नदीदेखि पूर्वटिष्टासम्मका शासक भई मकवानपुरबाट शासन गर्न थाले । उनले मकवानपुरलाई वि.सं १६०३ सम्ममा आफ्ना बाबु मुकुन्द सेनसंग मिलेर विजय गरेका थिए । मकवानपुरका राजा भएपछि पूर्व फेदापका किरात चौतारा बाजहाडसंगको संभौता अनुसार वंशानुगत चौतारा हुने परम्पराले पूर्वी नेपालमा राम्रो पकड हुन गएको थियो । त्यस बेला मकवानपुर एक समृद्ध राज्यको रूपमा स्थान पाएको थियो । वि.सं १६१३ मा राजा लोहाङ्ग सेनको धनुषाधाममा एउटा अभिलेख स्थापना गरिएको छ । त्यसबेला उनले वैदिक साहित्यलाई रक्षा गर्न भूमिका खेलेको देखिन्छ ।^{१२} त्यसबाट उनी र उनका उत्तराधिकारीहरूले किरात प्रदेशमा अधिकार गरिसकेपछि त्यहाँका गुरू, पुरोहित, ज्योतिष र मठ मन्दिरका पूजारीहरूलाई क्रमशः मन्थली, दाप्चा, नर्मदेश्वर, दिडला, हलेसी, खाँदवारी, अखौँले, लेगुवा खार्पा, दलगाउँ, साब्ला, साभदिन, रानीगाउँ, सुलुबुङ्ग, नाम्सालिङ, सतासीधाम जस्ता ठाउँमा विर्ता र गुठी स्थापना गरिदिएका प्रमाणहरू प्राप्त भएका छन् । सेन राजाहरूले आफ्नो प्रशासनको मद्दतका निमित्त मन्त्री दिवान चौतरिया र सुब्बा जस्ता पदमा किरातहरूलाई राख्ने र त्यहाँका अरू जातिबीच पनि घनिष्ट समझदारी बढाएका थिए । किरातहरूमा मोरङ क्षेत्रमा विद्याचन्द्र राय, सप्तरीमा चोडवाडहाड राय, महोत्तरीमा लिवाडहाड राय, मकवानपुरमा शेरिडहाड रायलाई अख्तियारी दिई इज्जतसाथ रायसुब्बा भन्न थालियो ।^{१३} पूर्निया, सिलीगुढी र गिद्धेपहाडमा पनि किरात सुब्बालाई नै जिम्मा

दिई, पाँच खण्डमा छुट्याई लोहाडसेनले दह्रो प्रशासनको व्यवस्था मिलाए। कोचेराजका पालामा पाँच क्षेत्रका सुब्बाहरू पालैपालो मन्त्री हुने कुरालाई संशोधन गरी लोहाड सेनले विद्याचन्द्र रायलाई मात्र मन्त्री पद दिने परम्पराको थालनी गरे। ती पाँचवटै क्षेत्रको मालपोत कर चार खण्डमा बाँडी २५% सुब्बाले र ७५% केन्द्रलाई पठाउने नियम बसाले। मन्त्री वा नायक, राया र सुब्बाहरूलाई जागिर स्वरूप जमिन दिने र जागिर छुटेपछि जमिन छुटाउने परम्परा पनि कायम गरिएको थियो।

राजा लोहाड सेनका ७ वटी रानीहरू थिए। जस्तै: जेठी अनुपावती, माहिली कल्याणमती, साहिँली साहेवदेवी, काहिँली दुलहिनीदेवी, ठाहिँली कोइलीदेवी, ठूलीकान्छी कपूरादेवी र कान्छी गंगादेवी थिए। जेठी रानी अनुपावतीका तर्फबाट राघवनरेन्द्र सेनको जन्म भएको थियो। लोहाड सेनले आफ्ना छोरालाई राजकाजको तालिम दिलाउन मन्त्री विद्याचन्द्र रायका साथमा पठाई दिएका थिए।^{१४} लोहाड सेनको मृत्यु वि.सं १६४२ मा भएकोले उनका छोरा मकवानपुरको गद्दीमा बसे।

राजा राघवनरेन्द्र सेन: (१६४२-१७१८)

आफ्नो बाबुले बनाई दिएको मेलजुलको वातावरण पाएकाले राघवनरेन्द्र सेनले शान्तिपूर्वक शासन गर्न समर्थ रहे। उनी प्रजाका प्रिय बन्न सकेका थिए।

राजा हरिहरइन्द्र सेन (हरिश्चन्द्र सेन): १७१८-१७४१ वि.सं)

राजा राघवनरेन्द्र सेनकी रानी दुर्गावती पट्टिबाट हरिहरइन्द्र सेनको जन्म भएको हो। उनले कोशी नदी र भागीरथीको दोभान गोन्द्रारासम्म आफ्नो राज्य विस्तार गरेका थिए। त्यसैले उनले "हिन्दूपति" भन्ने उपाधि धारण गरेका थिए। उनका छ वटी रानीहरू थिए जस्तै: माहेश्वरपट्टि छत्रपति इन्द्रसेन, यशोधरातर्फ पद्मावती र इन्द्र सेन, सकुन्तलापट्टिका बाशुदेव, महादेवीतिरका शुभसेन, जगन्माताकी राजकुमारी, लक्ष्मीवतीपट्टिबाट प्राणमती र राजमतीको जन्म भएको थियो। राजा हरिहरइन्द्र सेन साँच्चिकै पुरूषार्थी र विजिगिषु भएको देखिन्छ। उनैले

हरिहरपुर गढी निर्माण गरेका थिए। उनकी जेठी पत्नी कुचबिहारका राजा वीरनारायण सिंहकी छोरी थिइन्। उनैका अरू छोरीहरू कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लले विवाह गरेकाले फरिया नाता थियो। उनकी जेठी रानीबाट छत्रपति इन्द्रसेनको जन्म भएर पनि एउटा सन्तान भएपछि अल्पायुमा मरे। उनी मरेकाले उनका छोरा विधाताइन्द्र सेनलाई राजा हरिहरइन्द्र सेनले राजा घोषित नगरी अर्की पत्नी महादेवी तर्फका पुत्र शुभ सेनलाई मकवानपुरको उत्तराधिकारी घोषित गरे। उनको त्यो निर्णय नाति विधाताइन्द्र सेनलाई चित्त नबुझेकाले दलबलसाथ लिई विजयपुर क्षेत्र कब्जा गरे। त्यस घटनाले मकवानपुर विभक्त भई कोशी नदीको सीमाना निश्चित हुन गयो।

मकवानपुरका राजा हरिहरइन्द्र सेनले चाहेका भए राज्य विभक्त हुने थिएन तर त्यसबेला एकीकरणको चेतना पल्हाएको थिएन। त्यसको परिणतिले मकवानपुर राज्य टुक्रियो र विजयपुर राज्य स्वतन्त्र अस्तित्वमा आयो। कोशीदेखि टिस्टासम्मको सकल भू-भाग विजयपुर राज्यका नामले नेपालको एकीकरणकालसम्म अस्तित्वमा रहेको थियो। कोशी पूर्वतिर छुट्टै राज्य हुनु राम्रो कुरा थिएन।^{१५} शुभ सेन (१७४१-१७६३ वि.सं)

शुभ सेन मकवानपुरमा शौभाग्यले राजा भएका थिए। उनका दाजु छत्रपतिइन्द्र सेनको बाबुसंग खटपट पर्दा पर्दै मरिहालेकाले उनका टुहुरा छोरा विधाताइन्द्र सेनलाई छोडी परलोक भए। उता हरिहरइन्द्र सेनको शेषपछि विधाताइन्द्र सेनले राज्य पाउनुको सट्टामा रानी महादेवी तर्फका छोरा शुभ सेनलाई आफ्नो उत्तराधिकारी बनाई दिए। त्यस कार्यबाट विधाताइन्द्र सेनलाई आफ्नो पक्षमा अविवेक भएको महसुस भएकोले कोशी पूर्वका पल्लो किरातहरूलाई हात लिएर पूर्वी नेपाल कब्जा गरी आफू स्वतन्त्र राजा भएको घोषणा गरे। अब के थियो र शुभ सेनले पनि ललितपुर, भक्तपुर, गोरखा जस्ता राज्यहरूसंग मद्दत लिई मोरङमाथि आक्रमण गरी १७ वटा गाउँ कब्जा गरी मकवानपुरतिर मिलाएका थिए। त्यति भएर पनि त्यस संयुक्त मकवानी सेनाले मोरङमाथि पूरा कब्जा गर्न सकेन।

यसरी मकवानपुर विशाल राज्य रहेन । ती दुवै राज्य मकवानपुर र विजयपुरको प्राकृत सीमाना कोशी नदी कायम हुन गयो । कोशी पूर्व टिष्टा पश्चिमको भाग विजयपुर राज्यको हुन गयो ।^{१६}

राजा शुभ सेनले आफ्ना छिमेकी राज्यहरूसंग राम्रो सम्बन्ध कायम गरे । उनी गृह प्रशासनमा पनि दक्ष हुनाले आफ्नो मन्त्रीमा प्रबोध दासलाई प्रमुख बनाएका थिए । आफ्नो भू-भाग विस्तार गर्दै शुभसेन र विधाताइन्द्र सेनले संयुक्तरूपमा गंगा मैदानमा कब्जा गर्नतिर लागे । दूर्भाग्यवश दुवै राजाहरूलाई मुसलमानी सेनाले पक्रेर दिल्ली पुऱ्याई बेपत्ता गराए । त्यो परिस्थितिमा चौतारा प्रबोधदासले शुभ सेनका दुई छोरालाई सुरक्षा दिन महिपति (मान्धाता) र माणिक्य सेनलाई किरात प्रदेश पुऱ्याई राखेका थिए । विजयपुरका राजा र मकवानपुरका राजाहरू मुसलमानी चङ्गलबाट येनकेन फुत्केर आ-आफ्ना राज्यमा फर्के । त्यस अन्तरालमा विधाताइन्द्र सेनकी रानीले विजयपुर र मकवानपुरको संयुक्त शासन चलाएकी थिइन् । उनको नाउँ राजेश्वरी देवी थियो ।

किराती स्रोतका अनुसार मकवानपुरका राजा शुभाङ्ग सेन (शुभ सेन) का पालामा लखनउका इस्फोरिया नवाब राजाले शुभसेन र विधाताइन्द्र सेनलाई पूर्णिया जिल्लाको सीमानाबारे छलफल गर्न भनी बोलाए । उनीहरू गएपछि दुवैलाई पक्राउ गरी मोरङ र मकवानपुर क्षेत्रमा आक्रमण गर्न मुसलमानी सेना पठाइयो । शौभाग्यवश विजयपुरका चौतारा श्रीकान्त रायलाई मुसलमानीहरूले कडा पहरा नदिएको मौकापारी भागदै आफ्नो राज्यमा पुग्ने मौका मिल्यो । त्यसैले मोरङ्गीसेना दश प्रान्तका योद्धाहरू टक्सोगञ्ज (?) मा युद्ध भई किरातको विजय भयो । किरातहरूले पूर्णिया पुगी शुभाङ्ग सेनलाई मुक्त गराए भने पूर्णियाको आम्दानी दश प्रान्तका रायहरूले बाँडेर खाएको वर्णन पाइन्छ । पछि लखनौका मुगल वादशाह अहमद खान र दिल्लीका सम्राट मुहम्मद अजिमले ठूलो सेना पठाउँदा पनि किरातहरूले विजय गरेको वर्णन पाइन्छ ।^{१७}

मकवानपुरका राजा शुभ सेन र विजयपुरका राजा

विधाताइन्द्र सेनलाई मुसलमानहरूले हरण गरेर लगेपछि शुभ सेनका दुई छोरा जेठा महिपति सेनलाई विजयपुरमा र कान्छा माणिक्य सेनलाई मकवानपुरको राजा बनाई अपहरित राजा विधाताइन्द्र सेनकी रानी राजेश्वरीले केही वर्ष शासन गरेको कुरा माथि उल्लेख गरियो । त्यसै अन्तरालमा १७६३ वि.सं देखि १७७४ सम्म मकवानपुर र विजयपुरको संयुक्त शासन चलाएको जानकारी हुन्छ । अपहरित मकवानी राजा शुभसेन तथा विजयपुरे राजा विधाताइन्द्र सेन मुगलहरूको कैदबाट सम्झौता गरी छुट्न समर्थ भएका थिए । फ्रान्सिली यात्री टेवरनियरको वर्णन अनुसार शुभ सेनले मुगल वादशाहलाई वार्षिक रू. १२००/- तिर्ने कबुलियत गरी सम्झौता गरी छुट्न गए भन्ने जानकारी हुन्छ । पछि सोही मूल्य बराबरको एउटा हात्ति वर्षेनी मकवानपुरबाट पटना पठाउने बन्दोबस्त भएको थियो । वि.सं १८१९ मा बडामहाराज श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुर विजय गरेपछि तलहट्टी (तराई) को समस्या समाधान गर्दा “मालवाजवी” भनी चौध तमसुकको एक हात र १४ हातकै (पुच्छरदेखि नाप्दा) लामो हात्ति बुझाउने प्रचलन अनुसार १८२३ देखि १८२७ सम्मको ५ वर्षसम्मको पाँच हात्ति बुझाएको र पछि १२ हात लामो हात्ति पठाउन थाले । पछि १८३७ मा अंग्रेज गभर्नर हेस्टिङ्सले आफूलाई मद्दत गरेवापत माफी गरिदिएका थिए ।^{१८}

नेपालको इतिहास लेख्ने ह्यामिल्टनले शुभ सेन मुसलमानी पकडबाट फर्केपछि ३१ वर्षसम्म शासन गरेको कुरा उल्लेख गरेका भएपनि प्रमाणित हुन सकेको छैन । हामीमा विदेशीको प्रभाव अनावश्यकरूपमा पर्दा यस्तै धोका हुन्छ ।^{१९} किनभने अपहरित राजाहरूको अभावमा रानी पद्मीधाताइन्दु राजेश्वरी देवीले किरात प्रान्तका रायहरूलाई सम्बोधन गरी चेम्जोङ राय, पसेनामा राय, इन्दमा राय, सेवा राय, सुक्मी राय, माजिम् राय, मोआजा राय, गामा राय, साहागं रायलाई मुसलमानी सेना विरुद्ध जाई लाग्ने आह्वान गरी विजयको आशिर्वाद दिइएको थियो । अर्कातिर विचित्रचन्द्र राय मोरङको राजा बन्ने दाउमा लागेको पनि बुझिन्छ ।^{२०}

उनको पत्रानुसार २४, ६, ५ थुमका फाकफोक, मिकलुक थुमका योद्धाले मुसलमानलाई जलालगढबाट धपाए । रानीलाई नायव बनाइयो भने १७६३ देखि १७७४ सम्म उनले सफलतापूर्वक मोरङ र मकवानपुरको संयुक्त शासन संचालन गरेकी थिइन् । यसरी विचार गर्दा मुगलहरूले अपहरण गरेका राजाहरू फर्केपछि राजा भएको प्रमाण पाइएका छैनन् । विराट राज्य जित्ने लिन मोरङहाडका भाई शुभ सेनलाई भनिएको र उनको छोरा हरबाहाड किरात राय राजाहरूलाई देवअंशी भनी मोरेडेश्वरलाई नै शुभसेन मानी बुढासुब्बा र हरबाहाडलाई हर्मड भनी देवांश मानी मन्दिर स्थापना गरी किरातहरूले पूजा, बलि गरी आएको कुरा किराती इतिहासबाट बुझिन्छ ।^{२१}

मानिक सेन (१७७४-१७९० वि.सं)

मकवानपुरका राजाहरूमा विख्यात मानिक सेन मानिन्छन् । उनी शुभ सेनका जेठा छोरा थिएनन् तापनि राजा बन्ने शौभाग्य पाएका थिए । त्यसको कारण विजयपुर राज्यमा शुभसेनका जेठा छोरा महिपति सेनलाई राजा बनाएकाले कान्छा हुँदा पनि मानिक सेनले मकवानपुरको गद्दी पाएका थिए । वि.सं. १७७४ मा मकवानपुरमाथि बाहच आक्रमण हुन लागेकोमा माघसुदी चतुर्दशीमा देवान शिवसिंह बानिया क्षेत्रीलाई मकवानपुर गद्दीबाट पत्र लेखेका थिए र त्यो प्रकाशित छ ।^{२२} मकवानपुरलाई त्यस समयमा खतरा पर्नु पर्ने खास कुरा आफ्ना बाबुकै पालादेखि मुसलमानी अतिक्रमणलाई संकेत गरेको हुनसक्ने कुरामा स्वतः विचार गर्न सकिन्छ । आफ्नो सेनालाई हरिहरपुर जाने सल्लाह पत्रमा दिनुको हेतु अर्को हुन ज्यादै कम सम्भावना छ ।

राजा मानिक सेनको उल्लेख वि.सं. १७७५ आश्विनसुदी पूर्णिमा आइतवारको अभिलेखमा परेको छ । सो अभिलेख हाल चण्डनीमाइ राखेको ढुंगामा १०.५x२” उक्त अभिलेख उत्कीर्ण गरिएको छ । मकवानपुर जिल्ला हटिया गा.वि.स. वार्ड नं. २ को गुबावारी गाउँमा हेटौडादेखि ८ किलोमिटर पूर्वी पहाडको फेदीमा छ । पहिले मकवानपुर गद्दीमा सेन राजाका दरबार नजिक रहेकोमा २०१२ सालमा सेन राजाका पूरेत अर्ज्यालहरूले आफ्ना पूखाले स्थापना गरेकी देवी भनी गुबावारीमा लगेर पुनस्थापित गरेका थिए । वि.सं २०३९ सालमा तिलकबहादुर बानियाँले देवीस्थानको

सफा सुगध गर्दा मूर्तिलाई आड लगाएको तल्लो ढुंगामा अक्षरजस्ता देखेर पढेर जानकारी भएको थियो । देवीको मूर्ति २०४१ साल चैत्रमा चोरी भयो र हाल सो अभिलेखको ढुंगो नाङ्गे छ । देवीको मूर्ति सिंहवाहिनी, ४ हातमा आयुधाशत्र, मुण्डमाला १६x१०” लामा चाक्लो थियो र ती देवीलाई चण्डिनी देवी वा बदीका देवीको मूर्ति पनि भनिन्थ्यो र सो अभिलेखको पाठ “स्वस्ति श्री श्री वदीका क मुर्ती श्रीश्री मानिक सेनक राजे समय महन्ती सकत सिघ बानीयाने थपना कैल श्रीसम्बत् १७७५ साल श्री साके १६४१ आसीनसुदी १५ रोज १ कर नीहार श्री नारायेन हमत्रहः अग्याकारी” सम्बत्मा १ वर्ष अन्तर देखिन्छ ।^{२३}

राजा मानिक सेनले मुकुन्द सेनद्वारा निर्मित मकवानपुर गद्दीको निर्माण गरी मजबुत बनाउनुका साथै हरिहरपुरगद्दी, सिन्धुली गद्दी, पौवा गद्दी, पर्सागद्दी को समेत निर्माण गरी राज्यलाई सुरक्षित पारेका थिए ।^{२४} उनले महाभारत उत्तरतिरका मगरहरूका बस्तीलाई विकास गराएका र पर्सा गद्दी निर्माण गरी सकेपछि पारसनाथको मन्दिर निर्माण गर्नुका साथै जनकपुरकी जानकी माईलाई भूमि अर्पण गरी गुठी राखिदिएका थिए ।^{२५} राजा माणिक्य सेनले मकवानपुरलाई मजबुत बनाउन ठूलै प्रयत्न गरेको देखिन्छ । वि.सं १७८४ मा जनकपुरका गोसाईंलाई भोग लगाउन र १७८७ मा मकवानपुर गद्दी भित्र वंशगोपालको मूर्तिको स्थापना गरेबाट उनी पुरुषार्थी योद्धाका साथै धार्मिक भएको प्रमाणित भएको छ ।

राजा हेमकर्ण सेन (१७९०-१८१६ वि.सं.)

राजा मानिक सेनका चार छोराहरू हेमकर्ण सेन, जगत सेन, जयमङ्गल सेन र विक्रम सेन गरी जेठा छोरा भएकाले हेमकर्ण सेन आफ्ना बाबुको मृत्युपछि, वि.सं. १७९० मा मकवानपुरको गद्दीमा बसेका थिए । हेमकर्ण सेनले आफ्ना भाइहरूको मद्दत लिएर शासन गर्न थालेकाले माहिला भाइ जगत सेनलाई मकवानपुरको पूर्वी क्षेत्र कमला नदीदेखि कोशीसम्मको समथर भू-भाग तलहट्टी र माभकिरात पहाडी भागसमेत रेखदेख गर्न लगाएका थिए । त्यसो गर्दा गर्दै माभ किरात क्षेत्रलाई जगत सेनले हात पारेर त्यस ठाउँका स्वतन्त्र राजा भए । त्यसरी नयाँ राज्य स्थापना भई चौदण्डीका नामले प्रख्यात हुन गयो । चौदण्डी गद्दी राज्य

खडा गराउनमा मकवानपुरका मन्त्रीहरूको हात रहेको कुरा पनि इतिहासकारहरूले उल्लेख गरेका छन्।^{२६} हुनपनि मकवानपुर राज्यको प्रशासन अर्ज्याल ब्राह्मण र बानियाँ क्षेत्रीहरूका हातमा थियो। विदेशी इतिहासकारले फाटो गराउने वर्णन मकवानपुरको इतिहासमा पनि गरेका पाउछौं।

राजा हेमकर्ण सेनले वि.सं १७९० मा जानकी गुठी थमौति गरेको पत्र प्रकाशमा आएको छ। वि.सं १८०१ मा उनले हरिहरपुर गढीमा शिवालयको निर्माण गरी शिवलिङ्ग स्थापना गराएका थिए। वि.सं. १८०८ मा उनले इन्द्रविधाता सेनद्वारा निर्मित श्री सीताराम र श्री लक्ष्मीनारायणका नाममा अर्पण गरेको गुठी थामी कागज गरिदिएका छन्।^{२७} यसरी विचार गर्दा राजा हेमकर्ण सेन धार्मिक प्रवृत्तिका रहेको कुरा पुष्टी हुन्छ।

राजा हेमकर्ण सेनले आफ्नो राज्य विस्तार गर्ने क्रमलाई अगाडि बढाएको बुझिन्छ। वि.सं. १८०२ मा उनले सिन्धुलीमाथि आफ्नो अधिकार गर्नका लागि सेना पठाएका थिए। त्यस बेलासम्म सिन्धुली गढी कान्तिपुर राज्यको अधिकारमा मानिन्थ्यो। त्यो कुरा कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले ऋषि उपाध्यायलाई जमीन बिक्री गरेको ताम्रपत्र प्राप्त भएबाट स्पष्ट भएको छ। मकवानी सेनाले त्यस क्षेत्रमा आफ्नो अधिकार गरिदिँदा कान्तिपुरतिर दक्षिणबाट सामान पैठारी गर्ने नाका पनि गुम्न गएको थियो। राजा हेमकर्ण सेनले ऋषि उपाध्यायलाई सोही जमीन विर्ता गरी दिएका थिए। यसबाट राजा हेमकर्ण सेन विजिगिषु भएको प्रमाणित हुन्छ।^{२८}

राजा हेमकर्ण सेनका दिग्बन्धन सेन र रणमर्दन सेन (रणमस्त) नामका दुई छोरा र इन्द्रकुमारी तथा नाम जानकारी नभएकी गरी दुई छोरी थिए। जेठी छोरी इन्द्रकुमारीको विवाह गोरखाका युवराज पृथ्वीनारायण शाहसंग भएको थियो। १३ वर्षकी कन्या १५ वर्षका वरको विवाह वि.सं १७९४ मा सम्पन्न भएको थियो। मकवानी रानीले आफ्नी सानी छोरीले सासु चन्द्रप्रभाको कर्कश बुहातर्तन भोग्न सक्षम हुने छैनन् भन्ने ठानेकी थिइन।

हरिहरपुरमाथि गोरखालीको विजय भएपछि राजा दिग्बन्धन सेन र देवान कनकसिंह भागी खुँडाघाटतिर लागेर

उत्तर विहारका मुसलमान नवाब काशीमअली खानसंग गुहार माग्नु पुगे। तदनुसार वि.सं १८१९ मा गुर्गिनखाँको नेतृत्वमा काशीमअली खाँले २००० मुसलमानी सेना हर्नामाडीको बाटो डडुवा गढीमा आक्रमण गरे। पछाडिबाट गोरखालीको नेतृत्व बंशराज पाण्डे र काजी नरसिंह बस्नेतले लिई शत्रुसेनामाथि धावा बोले। त्यस युद्धमा ५०० बन्दुक गोरखालीले हात पारे भने १७०० मुसलमानी सेना काटिए। त्यसपछि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह खुँडाघाट माथि आक्रमण गर्न हरिहरपुर पुगे। खुँडाघाटमा गोरखाली आक्रमण हुँदा मकवानपुरका रानी र छोरी पक्राउ परे। पछि दिग्बन्धन सेनले आत्मसमर्पण गरे। उनीहरूलाई गोरखा लगी राजकीय सम्मानकासाथ नजरबन्दमा राखियो। त्यसैबेला राजा दिग्बन्धन सेनका छोरा भुँवर सेन भागी बेतिया पुग्न सफल भए।^{३२}

मकवानपुरको तल्लोथाल, गंगा मैदानी भाग वा तलहट्टीलाई नेपालीले कमला नदीको किनारै किनार सिन्धुली गढीको बाटो भई जाने नेपाली सेनाले क्रमैसंग उदयपुरको सेन राज्यमा चढाई गरे। सेन राजाको सेनाले वीरतासाथ १५ दिनसम्म नेपाली सेनालाई धामेका छेकेका थिए। तर कुनै तरहले पनि थाम्न असम्भव भएपछि माझ किरातको तल्लो र माथिल्लो भाग उदयपुर लगायतको सेन राज्यलाई वि.सं १८२३ सम्म नेपालले आफ्नो अधिनमा पारेका हुनाले नेपालीहरूले चौकोट, उदयपुर, दोलखा जस्ता ठाउँमा गढी र किल्ला बनाई आवश्यक खरखजाना र मानिस खटाउने काम गरे।^{३३} त्यस सम्बन्धमा मकवानपुरलाई नेपालले अधिनमा लिएपछि तलहट्टीबारे विवाद पर्न गयो। त्यस विवादलाई मिलाउन दिनानाथ उपाध्यायलाई पठाइएको थियो। त्यस पछि अंग्रेजहरूले कलकत्ता काउन्सीलमा नेपालमा युद्ध गर्दा धेरै हानि बेहोर्नु पर्ने हुँदा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले अंग्रेजलाई वर्षेनी हात्ति बुझाउँदै गरेमा सैनिक कारवाही नगर्ने तजविज गरेका थिए। तर अंग्रेजहरूले नेपाललाई तराईतिर बढ्न नदिने प्रपञ्चमा लागेका थिए। श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह र उनका उत्तराधिकारीहरूलाई त्यसको खास परवाह थिएन। त्यहिं कारणबाट वि.सं. १८७१-७३ मा नेपालले अंग्रेजसंग भीडन्त गर्नु परेको थियो।

टिप्पणी

१. सं योगी नरहरिनाथ, गोरक्षग्रन्थ हिमवत्खण्ड (स्कन्दपुराणमध्ये) (काठमाडौं: सिद्धाचल मृगस्थली, २०१३) पृष्ठ ८४। कौशिक्यो लोकपाविन्यो गण्डक्यश्च तथैवच । ततो विप्रान्मुदाहूय होमं चक्रे मुखरिन्षु ॥८२॥
२. उमाकान्त पन्थी (शास्त्री) गण्डकी गौरवम् रिडी:
३. P.R. Uprety— Medieval Buddhist Art in Nepal, Penetration of Pal influence in the Himalaya CNAS Vol. 19, No. 2 (July 1992) PP 167-75.
४. धनवज्र वज्राचार्य, “मध्यकालका शुरूका केही अभिलेख” सि. एन. ए. एस. जर्नल भोल ५ नं. १ (पौष २०३४) पृष्ठ, १००
५. धनवज्र वज्राचार्य र हेमन्त शम्शेर राणा, टिष्टुड चित्लाडको ऐतिहासिक सामग्री (काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०२९) पृष्ठ, १-१९।
६. मातृकाप्रसाद कोइराजा, “मकवानपुरको सेनवंश”, प्राचीन नेपाल नं ४ (२०२५ साउन) पृष्ठ, १७।
७. इमानसिंह चेम्जोङ, किरातकालीन विजयपुरको इतिहास (दार्जिलिङ: नेपाली साहित्य परिषद, २०३२) पृष्ठ २८।
८. ऐजन।
९. विष्णुप्रसाद घिमिरे, पाल्पाको इतिहास (भरतपुर: पद्मा घिमिरे, २०४५) पृष्ठ, ३७।
१०. कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ, स्थान नाम कोश (काठमाडौं: ने. रा. प्र. प्र. २०४४) पृष्ठ, ११२।
११. विष्णुप्रसाद शर्मा, पाल्पा राज्यको इतिहास (चितवन: चितवन अध्ययन केन्द्र, २०५६) पृष्ठ, ६०।
१२. ज्ञानमणि नेपाल, जयतरचित महीरावणवध नाटक विवेचनात्मक अध्ययन (काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०४०) पृष्ठ, १३६।
१३. चेम्जोङ, पूर्ववत्, टिप्पणी ७, पृष्ठ, ३९-४०।
१४. सं. शंकरमान राजवंशी, सेन वंशावली (काठमाडौं: पुरातत्त्व विभाग, २०२०), ९, १५, ३९।
१५. शर्मा, टिप्पणी ११, पृष्ठ ६४।
१६. घिमिरे, पूर्ववत् टिप्पणी ११, पृष्ठ ६४।
१७. प्रेमबहादुर मावोहाड, भूपेन्द्रनाथ शर्मा ढुंगेल, संक्षिप्त नेपाल इतिहास (ललितपुर: किरात प्रकाशन तथा अभिलेख केन्द्र, २०४७) पृष्ठ, ९२-९५।
१८. शर्मा, पूर्ववत्, टिप्पणी ११, पृष्ठ, ८१-८२।
१९. ऐजन।
२०. चेम्जोङ, पूर्ववत् टिप्पणी ७, पृष्ठ, ९७
२१. मावोहाड, पूर्ववत् टिप्पणी १७, पृष्ठ ६९।
२२. मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभिलेख (काठमाडौं: मोहन खनाल, २०३०) पृष्ठ, ३२-३४।
२३. विमलकुमार बानियाँ, बानियाँ धर: एक परिचय (काठमाडौं: बानियाँ परिवार सहयोग समिति, २०४३) पृष्ठ, परिशिष्ट १।
२४. डिल्लीराज शर्मा, नेपालको किल्ला वास्तुकला (काठमाडौं: ने. ए. अ. केन्द्र २०५५) पृष्ठ ८५, ९५।
२५. शर्मा, पूर्ववत्, टिप्पणी ११, पृष्ठ ६६।
२६. बाबुराम आचार्य, श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी भाग ३ (काठमाडौं: श्री ५ महाराजधिराजका प्रमुख सम्वाद सचिवालय, राजदरवार, २०२५) पृष्ठ, ६०२।
२७. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, शाहकालका अभिलेख (काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०३७) पृष्ठ ४९२। साफल्य अमात्य, “मकवानपुरका केही पुरातात्विक उपलब्धि” प्राचीन नेपाल संख्या १४, (२०२७) पृष्ठ ४१। मोहनप्रसाद खनाल, अभिलेख संकलन (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०२८) पृष्ठ, १२५।
२८. शर्मा, पूर्ववत् टिप्पणी ११, पृष्ठ ६८।
२९. दिनेशराज पन्त, गोरखाको इतिहास (काठमाडौं: दिनेशराज पन्त, २०४१) पृष्ठ, २७०।
३०. देवीप्रसाद भण्डारी “श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको समयका निश्चित सम्बन्ध र तिथि मितिहरू” पूर्णमा पूर्णांक २० (२०२५) पृष्ठ, ३०-३६।
३१. शर्मा, पूर्ववत् टिप्पणी ११, पृष्ठ, ६८।
३२. F.B. Hamilton, An Account of the Kingdom of Nepal (New Delhi: Manjushree Publishing House 1975_ PP. 145-146.
३३. मावोहाड: पूर्ववत्, टिप्पणी १७, पृष्ठ, १३७।